

## **Pasinlerin Bilinmeyen Tarihi “Ortuzu – Toy – Valarshavan”**

Ömer SUBAŞI\*

### **Özet**

*Doğu Anadolu’da Roma-Sasani mücadelesinin merkezi konumunda olan Theodosopolis ve Basean Bölgeleri’nin 387 tarihli antlaşma sonrası Deveboynu Geçidi ile siyasi olarak birbirinden ayrılmasında sonra Sasani hâkimiyetinde kalan Ortuzu, Toy ve Valarshavan XI. yüzyılda Türklerin hâkimiyetine geçmiştir. Bu çalışmada Pasinler Bölgesi’nde coğrafi özelliklerinden dolayı tarihi süreç boyunca büyük bir öneme sahip olan Ortuzu, Toy ve Valarshavan’ın siyasi tarihi ve tarihi coğrafyası ele alınmıştır.*

**Anahtar Sözcüklerle:** Ortuzu, Toy, Valarshavan, Tarihi Coğrafya

### **The Unknown History of Pasinler “Ortuzu-Toy-Valarshavan”**

#### **Abstract**

*Ortuzu, Toy and Valarshavan which were under sovereignty of Sassanid after the political separation of Theodosopolis and Basean zones which were the center of Roman-Sassanid struggle in Eastern Anatolia from the Deveboynu Pass after the agreement in 387 were dominated by Turks in the XIth Century. This study examines the political history and historical geography of Ortuzu, Toy, and Valarshavan which had great importance due to their geographical features in Pasinler Region throughout the history.*

**Keyword:** Ortuzu, Toy, Valarshavan, Historical Geogaphy

#### **I.Pasinler Bölgesi, Ortuzu, Toy ve Valarshavan’ın Tarihi Coğrafyası**

Pasinler Bölgesi’nde tarihi süreç içerisinde meydana gelen olaylar sonucunda şekillenen ve bu süreç içerisinde oluşan isimler, günümüze kadar ulaşmış ve halk tarafından yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Coğrafi olarak üç ayrı bölümden oluşan ova, çoğul eki alarak Pasinler Ovası ismini almıştır.<sup>1</sup> Aras boyunda Deveboynu’na kadar bütün arazi Basean, Basen, Bacin, Pasian, Phasiane, Bassiane, Pasin‘ı (Βασσιανη-Βαδιανή)<sup>2</sup> teşkil eder.<sup>3</sup> Pasinler Ovası’nın batı sınırı, bölgeyi Erzurum Ovası’ndan ayıran Deveboynu Geçidi<sup>4</sup> iken doğu ucunda, Aras’ın üzerindeki Karaorgan ve Karakurut nahiyeleri yer yer

\* Dr, Otlukbeli İlçe Emniyet Amirliği - Erzincan

<sup>1</sup> T.A. Sinclair, **Eastern Turkey, An Architectural and Archeological Survey**, c.II, Londra 1989. s.226.

<sup>2</sup> René Grousset, **Başlangıcından 1071’e Ermenilerin Tarihi**, Çev.: Sosi Dalanoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul 2005, s.741; Ernst Honigmann, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, Çev.: Fikret Işıltan, İ.Ü.E.F. Yay., İstanbul 1970, s.234.

<sup>3</sup> Phasian isminden ilk bahseden M.Ö. 401-400 yıllarında Pers Prensi Kyros, ağabeyisi Kralı Artakserkses’e karşı Grek paralı askerlerini de içine alan bir orduyla Lidya’nın Sardes kentinden yola çıkan ve Fırat üzerindeki Kunaksa’da meydana gelen savaşta Kyros’un ölümden sonra sert, sarp ve düşman bir ülkeden yaklaşık iki bin gönüllünün dönüşünü anlatan Ksenophon’dur. Geniş bilgi için Bkz.: Ksenophon, **Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)**, Çev.: Tanju Gökçöl, Sosyal Yay., İstanbul 1985, s.132-133. VI.1-27.

<sup>4</sup> “Erzurum ve Pasinler Ovası’nın ortasında kalan ve Deveboynu denilen yayla, Alaca Dağ’a kadar ulaşır. Bkz.: Ebû Bekr-i Tihriani, **Kitâb-ı Diyârbekriyye**, Çev.: Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001, s.96; Şâhrâh-ı Garbi’de Deveboynu’ndan geçmekteydi. Bkz.: Enver Konukçu, “Şâhrâh-ı Garbi”, **XII. Türk Tarih Kongresi’nden Ayrı Basım**, Ankara 1999, s.649-654; Vahan Kurkjian, **A History Of Armenia**, America 1953, s.3; Besim Darkot, “Erzurum”, **İslam Ansiklopedisi**, M.E.B. Yay., c.V, s.341.

Kağızman-Pasin’i diye adlandırılmış ve Kars Bölgesi’de Anpayt (Ormansız) Pasin diye isimlendirilirken, Soğanlı Dağları’nın ormanlık tepeleri Pasinler Ovası’nın doğudaki sınırlarını, Kars Ovası’ndan ayırmıştır. Abdurrahim Şerif Beygu, Pasin Ovası’nı anlatırken ovanın başlangıç yerinin Sivişli köyü olduğu ve Karaorgan’a kadar uzandığını, genişliğinin ise Sıçankale’den Tepekum Dağı’na kadar olduğunu belirtmektedir.<sup>5</sup> Batıda Theodosiopolis-Karin (Erzurum),<sup>6</sup> kuzeyde Taik (Tao) Bölgesi, güneyde Mananalıs ve doğuda Valaşakert ile Vanand ormanlık arazisi bulunmaktadır. Bizanslı Faustus ise Pasin havalisinde ormanlık alanlardan bahsetmekte olup bahsedilen alan muhtemelen Arçovit Vadisi<sup>7</sup> ormanlarıdır.<sup>8</sup> Bahse konu bölgeye XI. yüzyılın sonlarına doğru ilk Türk akınları sonucunda Erzurum merkezli kurulan Saltuklular ile birlikte Basın (Küretü Basın) diye yazımı devam etmiştir.<sup>9</sup> Aynı yazar Basın’i “Basin-i ulyâ ve Basin-i suflâ” (Aşağı Pasin ve Yukarı Pasin) diye ikiye ayırmış ve Kars ile Erzurum arasında Bicen diye Aşağı Pasin’in merkezi meşhur Micingird’i zikretmiştir.<sup>10</sup>

XVI. yüzyıldan sonra Pasin, Osmanlı kaynaklarında Kuzey ve Güney Pasin diye de adlandırılmasının yanı sıra yine Pasin-i Ulyâ ve Sufyâ yazılışları da mevcuttur.<sup>11</sup> Yine çevre halkı, Kars yöresinde bulunan Pasinler sınırı, doğuda Kars-Aladağ ve güneyinde Kağızman-Demirkapısı’na değin uzanıyor sayarak, Sarıkamış’ın Aras üzerindeki Karaorgan ve Karakurut nahiyelerini Kağızman-Pasin’i diye adlandırdıkları da mevcuttur. Movses Khorents, M.Ö. 149-127 yılları arasında Dağıstan Ovaları’ndan Val-Arsak’ın uslandırıp getirterek ülkesine yerleştirdiği Bulgarlardan bahsederken<sup>12</sup> Pasinler Bölgesi’ni Şara’nın memleketine yani Arpaçay boyundaki Şirak’a (Şüregel) uzandığını nakleder.<sup>13</sup>

Arsaklılar çağında Bingöl’den Ağrı Dağı’nın doğusuna değin uzayan Aras boyları merkez eyaleti olarak sayılıyordu. Ermenice kroniklerinde Pasen, Basen, Pasean biçimlerinde geçen bölge Ararat Eyaleti’nin 19 Sancağı’nın ilki sayılırdı. Kitabı Dede Korkud’da da Pasin olarak adlandırılan bu bölgeyi Constantine Porphyrogenitus’da

<sup>5</sup> Abdurrahim Şerif Beygu, **Erzurum Tarihi, Abideleri, Kitâbeleri**, İstanbul 1936, s.202.

<sup>6</sup> Karin Bölgesi ve Thoedosiopolis hakkında geniş bilgi için Bkz.: Movses Khorenats, **History of the Armenians**, Trans.: Robert W.Thomson, Londra 1980, p. 231-232; Kirakos Ganjajets’i, **Hayots Badmutyan; History of the Armenians**, Trans.: Robert Bedrosian, New York 1986, p.27; Savaş Eğilmez, “Karin Bölgesi ve Thoedosiopolis’in Kuruluşu”, **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı.33, Erzurum 2007, s.183-198.

<sup>7</sup> Arçovit; Arç-Ovit’den türemiş olup mahalli dilde anlamı “Ayı”dır tam manası ise Aylar Vadisidir. Bu vahşi hayvanın yaşadığı vadi, şimdi de mevcuttu. Burası, Okomi’nin kuzeyinde, yani başından akan Tımar Çayı’nın kaynaklarında doğru uzanan dağlık-ormanlık alandır. Fahrettin Kırzioğlu, Arçoviti Theodosiopolis’i kuzeyindeki, Arztunu: Arzathi ile aynı yer olduğuna temas etmektedir ancak bu bahsedilen mıntika Karin Ovası’nda bu ismi taşıyan geçici gölün kuzeyinde, dağ eteğindedir. Fakat Urfalı Mateos Arcovit’i Basean düzlüğündeki bölge olarak kaydetmektedir. Bkz.: Enver Konukçu, “II. Basileios’tan Romanos Diogenes’e Okomi”, **İşin Demircent Anısına**, Ayrı Basım, İstanbul 2008, s.237; Ernst Honigmann, **Age**, s. 178 dn.6.

<sup>8</sup> Pawstos Buzandac’i’s, **History of the Armenians**, Trans.: Robert Bedrosian, New Nork 1985, s. 129-130.

<sup>9</sup> Yâkut el-Hâmevi, **Mu’cemü’l Buldan**, Neş.: Ferit Abdülâziz el-Cüнди, Beyrut 1410/1990, s. 283,285, 408.

<sup>10</sup> Yâkut el-Hâmevi, **Age**, s.322.

<sup>11</sup> Tuncay Baykara, **Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I (Anadolu’nun İdari Taksimatı)**, Ankara 1988, s.104.

<sup>12</sup> Movses Khorenats, **Age**, s.136, dnt. 9.

<sup>13</sup> Fahrettin Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, İstanbul 1953, s.87.

Phasianë,<sup>14</sup> Procopius'da Vezani veya Bizane adlarıyla anılmaktadır.<sup>15</sup> Bölgenin sakinlerinden olan Bulgar boyuna göre Vanand Sancağı adıyla anılan Kars Bölgesi de Anpayt (Ormansız) Pasin diye tanımlanmaktaydı.<sup>16</sup>

Aras'ın batısındaki bölgeyle beraber, ovanın kuzeybatısını içerisine alan Yukarı Pasin, günümüzde Hasankale ilçesinin içerisinde bulunan kalenin yanında veya içerisinde bir başkente sahipti. Ortuzu ve Toy, Yukarı Pasin Bölgesi'nin batı tarafında kurulmuş olmalarına rağmen Valarshavan, Yukarı Pasin'i Aşağı Pasin'den ayıran bölge olarak bilenen Çoban Köprüsü civarında bulunmaktadır.

387 tarihli Roma-Sasani Antlaşması ile bu iki büyük devletin mücadele sahası Armenia'nın batı bölümü Karin Niphrkert-Mdzpin (Nissibin) çizgisi boyunca Roma İmparatorluğu'na bırakılmış, idari olarak da kuzey ve güney bölgelerine bölünmüştü. Merkezi Karin şehri olan kuzey kesim İç Armenia olarak biliniyordu ve 391 yılında bu bölgeler Roma İmparatorluğu'nun topraklarına katılmıştı. Güney bölümü beş satraplığı veya özerk feodal devleti kapsıyordu.<sup>17</sup>

IV. Asrın sonunda dönemin bu iki devleti Roma ve Sasaniler arasında paylaşılan bölgenin daha küçük olan batı kısmı bu günkü Erzurum ve çevresi Roma İmparatorluğu'nun yönetimine terk edilirken, Erzurum-Pasinler arasında doğal bir sınır olan Deveboynu Geçidi'nin doğu kısmı olan daha geniş toprakları ihtiva eden Pasinler'in de içerisinde bulunan bölge ise Sasaniler'in eline geçti ve Pers Armenias'ı ismi ile anılmaya başlandı. 387 yılında Sasani ve Roma arasındaki paylaşımdan sonra sınır olarak, Aşkale-Erzurum Ovası'nı, Pasinler Ovası'ndan ayıran ve tarafları birbirlerine saldıracakları çok uygun bir koridor şeklindeki Deveboynu Geçidi oldu.<sup>18</sup> Pers Armeniası'nın en batı ucunda bulunan ve Sasaniler'in sınır güvenliği açısından önemli olan ve Deveboynu Geçidi'nin Pasinler Ovası'na açılan boğazın sağlı sollu iki tarafındaki Ortuzu ve Toy kasabaları buldukları mevkiden dolayı büyük ehemmiyet taşımaktaydı.

Bizans-Sasani mücadelesinde ve Selçuklular zamanında kaynaklara geçen Basean'ın güneyindeki dağlara hâkim noktalarda kurulu olan Ortuzu (Ordrou, Ορτροϋ, Ορτου, Ουτου )<sup>19</sup> Basean bünyesinde bulunan tarihi yerleşim alanlarından. Gürcü kaynakların da Ordu veya Ordrou,<sup>20</sup> Ermeni kaynaklarında Ordunwoc, Ordoru veya Ordrü,<sup>21</sup> Grek kaynaklarında Ortru veya Urtru<sup>22</sup>, Skylitzes tarafından Osurtru<sup>23</sup> ve Ghazar P'arpec'i'

<sup>14</sup>Constantine Porphyrogenitus, **Three Treatises On Imperial Military Expeditions**, Intidution, Edition, Translation and Commentary, by John F. Haldon, Wien 1990, s.181.

<sup>15</sup>Procopius, **Buildings**, Book VII, Trans.: H.B. Dewing- G.Downey, London 1940, s. 204-205.

<sup>16</sup>Movses Khorenats, **Age**, s.135-136.

<sup>17</sup>Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yay., İstanbul 1987, s.63-64.

<sup>18</sup>Aydın Taneri, **Türkler, Bizanslılar, Ermeniler**, Ankara 1984, s.286.

<sup>19</sup>Ernst Honigmann, **Age**, s.251.

<sup>20</sup>Marie F. Brosset, **Gürcistan Tarihi, (Eski Çağlardan 1212 yılına Kadar)**, Çev.: Hrand D. Andreatsyan, Not.: Yay.: Erdoğan Merçil, T.T.K. Yay., Ankara 2003, s.283.

<sup>21</sup>Heinrich Hübschmann, **Die Altarmenischen Ortsnamen**, Beirrejen Zur Historie Hen Topographic Armenies Orstamen, Amsterdam 1969, s.363.

<sup>22</sup>René Grousset, **Age**, s.261.

<sup>23</sup>**Georgius Cedrenus-Ioannis Scylitzia**, Trans.: Tomus Alter, Bonnae 1839, s.576,

tarafından ise Ok'agh<sup>24</sup> olarak isimlendirilen kasaba-müstahkem mevki Hasankale ilçe merkezinin 22 km Güney-batı tarafında Allahüekber Dağları'nın eteklerinde bulunmaktadır.

Movses Khorentes, Ortuzu Kasabası'nın kuruluşu hakkında kısaca şöyle değinmektedir: Heracles'den daha güçlü olan Nebuchadnezzar topladığı bir ordu ile Libyans ve Iberans topraklarına geldi ve saldırdı. Dirençlerini kırarak onları durdurdu. Bir bölümünün ayrılmasına izin verdi ve Pontus Denizi'nin sağ tarafına yerleştirdi. (Iberia batıdaki dünyanın kenarındaydı). O, Basean'ın büyük vadisinde Orduni isimli prensliği kurdu. Onlar Hayk'ın soyundandı.<sup>25</sup> Tarihçi P'awstos Buzandac'i ise Ortuzu köyünün isminin açıklarken “Basean Piskoposu'nun isminden dolayı Orduni ismini alan Orduni Kasabası bütün sınırları ile birlikte onlara verildi, kendileri Basean ülkesindendi, Malxasyanc, Orduni toprakların Basean Piskoposu'na verildiğine inanmaktadır.”<sup>26</sup>

Orduluların köyü, Ordu veya Ordrou'nun Bizanslılar zamanında da büyük bir ehemmiyeti mevcuttu. İberia ve Vaspurakan Valileri'nin, Bizans Generalleri'nin ordularını bir araya getirdikleri ve mevzilendikleri kasaba-müstahkem mevki Ordrou'dur. Şimdiki Ortuzu köyüne isabet eden mevki<sup>27</sup> Okomi, Capetrum ve Theodosiopolis içinde ayrı bir ehemmiyeti vardı.<sup>28</sup> Ortuzu'nin bulunduğu mevkiden dolayı stratejik konumun yanında Hristiyan Gürcüler için inanç açısından da büyük bir önemi vardı. Basean'ın doğu tarafı Kaput-Ru merkezi ile birlikte Lazike Dioecesis'e (Trabzon) tabi iken, Theodosiopolis Dioecesis'de ki yedi Gürcü Piskoposluklarının tespit edilebilenler arasında ilk Piskoposluk merkezi Ortuzu idi.<sup>29</sup>

Basean Bölgesi'nin batı ucunda Deveboynu Geçidi'nin sağ tarafında bulan Toy,<sup>30</sup> Hasankale ilçe merkezine 20 km. uzaklıkta Pasinler-Erzurum karayolunun 1 km kuzeyinde bulunur. Pers Armeniası'nın en batı ucunda bulunan ve Sasaniler'in sınır güvelliği açısından Deveboynu Geçidi'nin Basean tarafından giriş bölümünün sol tarafına kurulmuş olan Ortuzu ile geçidin sağ tarafında stratejik bir konuma sahip olan Toy (Du, Dou, Toui, Tui, Tu, Tuy, Utu-Büyük Tuy)<sup>31</sup> Eski çağlardan itibaren önemli bir konuma sahip olmakla

<sup>24</sup> Ghazar P'arpec'i, **Badmutyan (Ghazar P'arpec'i's History of the Armenians)**, Trans.: and Not.: Robert Bedrosian, New York 1985, s.287.

<sup>25</sup> Movses Khorenats, **Age**, s. 140-141.

<sup>26</sup> P'awstos Buzandac'i's, **Age**, s.8.

<sup>27</sup> Kaynaklarda Ordu, Ordu, Ordrou, Orduni, Ok'agh ve Urtros gibi farklı şekillerde isimlendirilen kasaba-müstahkem mevkinin Ortuzu olduğuna dair bkz.: Nicholas Adontz, **Armenia in the Period of Justinian, The Political Conditions Bades on the Naxarar System**, Trans.: Nina G. Garsoian, Lisbon 1970, s. 383, Appendices, s.214.

<sup>28</sup> Enver Konukçu, **Agm**, 236.

<sup>29</sup> Ernst Honigmann, **Age**, s. 212-215.

<sup>30</sup> Toy'un bir çok anlamı bulunmaktadır, I, Ordunun konakladığı, çadır kurduğu; ordu karargahı; ordugah, kap kaçak yapmakta kullanılan kil, Kazdan büyük yabani kuş, II. Düğün, III. Acemi, ilaç için kullanılan bir tür ot, Tecrübesiz, bir işe dair tecrübe edinmemiş, Bkz.: Mahmûd el-Kâşgarî, **Dîvânü Lugâti't Türk**, Çev.: Serap Tuba Yurteser - Seçkin Erdi, Kabalacı Yayınevi, İstanbul 2007, s. 582.

<sup>31</sup> Kaynaklarda, Du, Tuy veya Toy gibi farklı şekillerde isimlendirilen kasabanın günümüzdeki Büyük Tuy isimli köy olduğuna dair bkz.: Nicholas Adontz, **Age**, s. 383, Appendices, s.193-197; Heinrich Hübschmann, **Age**, s.245.

birlikte Basean Bölgesi'nde Diauehi'nin büyük kasabalarından bir tanesi olması yanında bulunduğu mevkiden dolayı tarih boyunca büyük önem arz etmiştir.<sup>32</sup>

Valarshavan'a ismini veren Küçük Arşaklı Valarsh (194-216)<sup>33</sup> çok kudreti hükümdar olmasının yanında, imar işlerine de büyük önem verirdi. Valarsh, annesinin yazlık ikametgâhı olan Ararat Bölgesi'ne giderken kendisini doğurduğu Basean'da ki Aras ve Murts Çayı'nın<sup>34</sup> birleştiği yerde bulunan büyük kasaba içerisine saray yaptırdı ardından buraya Valarsh'ın şehri anlamında gelen Valarsh-Avan<sup>35</sup> ismini verdi.<sup>36</sup>

Movses Khorenats'i History of the Armenians isimli eserinde şehrin kuruluşunu şöyle nakleder:

“Tigran'ın ölümünden sonra oğlu Valarsh, homonym'un otuz ikisinde tahta çıkmak için geldi. Ararat'da annesinin kışlık dinlenme yerine giderken yol üzerinde onu doğurduğu büyük bir kasaba içerisine bir saray inşa ettirdi. O, Pasin vilayetinde, Aras ve Murts'un bir birine karıştığı yerde, bu yeri inşa etti ve kendisinden sonra burasını Valarshavan olarak isimlendirdi.”<sup>37</sup>

VI. yüzyıl Bizans-Sasani mücadelesi sırasında Valarshavan isimli ve Aras Nehri ile Murts Çayı'nın birleştiği yerde bulunan yerleşim yeri Bolorapahak<sup>38</sup> olarak isimlendirilmiştir. Bölgenin önemli yerleşim yerlerinden birisi olan Yağan köyü<sup>39</sup>, Aras Nehri ile Hasankale Çayı'nın<sup>40</sup> birleştiği yerde bir tepe üzerine kurulan köy, tarihi

<sup>32</sup> Urartu Kralı Minua ve I. Argiştî dönemlerine ait olan Yazılıtaş ve Süngütaş Yazıtlarda isimleri geçen Diauehi şehirleri arasında olan Utu isimli yerleşim yerleri Antonio Sagona tarafından Pasinler dâhilinde bulunan ve Diauehilerin, ovanın en batı ucundaki tarihi Du (Toy-Büyük Tuy) şehrinin olduğu söylenebilir. Bkz.: Antonio Sagona and Claudia Sagona, **Ancient Near Eastern Studies, Archaeology At The North-East Anatolian Frontier, I An Historical Geography and a Field Survey of the Bayburt Province**, Louvain-Paris-Dudley, MA 2004, s.35.

<sup>33</sup> Valarsh hakkında geniş bilgi için bkz.: Vahan Kurkjian, **Age**, s.75.

<sup>34</sup> Heinrich Hübschmann, **Age**, s.369.

<sup>35</sup> Heinrich Hübschmann, **Age**, s.469.

<sup>36</sup> Fahrettin Kırzioğlu, **Age**, s.160.

<sup>37</sup> Movses Khorenats, **Age**, s.210.

<sup>38</sup> Heinrich Hübschmann, **Age**, s.415.

<sup>39</sup> Yağan Köyü; ismini Yağan Paşa'dan almaktadır. Diğer adı Şeyh Halil Divani olan Yağan Paşa, Kirman Türklerinden olup Pasin Bölgesi'nin Tebriz'e bağlı olduğu sırada buraya göç etmiş ünlü Türk dervişlerinden biridir. Vakfiyesine göre H. 440'dan (M. 1048) önce bölgeye gelen Yağan Paşa, Pasin'e bağlı eski adı Pulur Behak (Bolorapahak-Polorabahag-Poğorabahag) olan köye yerleşerek buraya kendi adını vermiştir. Bu vakfiye, “Pasin nahyesinde Pulur Behak karyesinde mukim Âli Taha ve Yâsin imamı Muhammed Bakir evlâdından fahrülmeyâşihin ve kutbil arifin seyyidi şerifin Halil divanı hazretlerinin zaviyesi ve evlâdına Kirmana yanından Mesürğüt beyin evkafını beyanı hakkındadır. Pulur behak, ikinci ismi Yağan paşa karyesi malikânesinin tamamını vâkif Turğud bey cizye ve harc ve gerdekiyye ve nikâhiye ve ceraimiye rüsumatı ve öşri zimmiyesi ve adedi ağnamı ile birlikte seyyid şerif Halil divanı hazretlerinin zaviyesine ve evlâdına vakfetti”. Bkz.: “**Yağan Paşa Vakfiyesi**”, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Def. No.,606, s.74, No:102, Hamza Keleş, **XVI. Asır'da Erzurum Vakıfları**. Ankara 2000, s.78; Ümit Kılıç, **XVI. Yüzyılda Erzurum Eyaleti'nde Vakıflar**, Basılmamış Doktora Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2005, s.109-110.

<sup>40</sup> Aras Nehri ile Murts Suyu'nun birleşimine ve Murts Suyu'nun Hasankale Çayı (Pasin Suyu) olduğuna dair bkz.: Heinrich Kiepert, **A Manual Ancient Geography**, Trans.: George Augustin Macmillan, London 1881, s.52, blm. 49; Gustave Schlumberger, **The History of the Armenian People : From the Remotest**

kaynaklarda birçok kez geçen Valarshavan (Bolorabehak- Polorabahag- Poğorabahag- Pulur Behak )<sup>41</sup> isimli yer ile aynı yerleşme yeri olması muhtemeldir.<sup>42</sup>

## II. Sasani-Bizans Mücadelesi Sırasında Ortuzu, Toy ve Valarshavan

Coğrafi özelliklerinden dolayı pusu savaşlarına çok müsait olan Toy, Bizans<sup>43</sup> ve Sasani<sup>44</sup> mücadelesinde önemli bir yer tutmuştur. Bölgede sık sık isyan çıkartan Ermeni çeteleri Sasaniler'e zor zamanlar yaşatmışlardır. 482 yılında İsyen eden Vahan Mamigonyan'ı takip etmek amaca ile Basean'a giren İran Generali Mihran, Kargapazarı Dağları eteklerindeki Ok'agh-Ok'ale (Ortuzu)'ya gelmiş ve ardından Bizans ile sınırı teşkil eden Toy kasabasına giderek oraya karargâh kurmuş ve bir müddet burada kalmıştır. Mihran, takip ettiği Vahan Mamigonyan'a çok yaklaşmasına rağmen, gerek Vahan'ın Bizans sınırlarını aştığından, Bizans ile içinde buldukları barış döneminden gerekse Vahan'ın çekildiği dağlık araziden çekindiğinden dolayı kendisi, firarileri takip etmeyerek bir müddet Toy'da bekledi ve iki taraf arasında yapılan barış görüşmeleri de sonuçsuz kalınca Mihran ordusu ile Basean'dan ayrılarak İran'a geri döndü. 483 yılında yine bir İranlı komutan Zarmirh, bir gece baskını ile Tortum yakınlarında bulunan Vahan Mamigonyan'ı çok zor durumda bıraktı hatta birçok Ermeni Nakharını ve Hırand Gamsaragan'ın eşini esir aldı ancak Vahan baskından kurtulmayı başardı. Zarmirh, Taik Bölgesi'nden ayrılarak Vahan Mamigonyan'ı pusuya düşürme düşüncesiyle Basean'a gelerek pusu savaşları için çok müsait olan Toy kasabasında karargâh kurdu ve Ermenilerin işini tamamen bitirmek için bir müddet Vahan'ı Toy'da bekledi.<sup>45</sup> Farklı bir kaynak ise Vahan Mamigonyan, kendisini takip eden İranlıları, Erzurum-Pasinler arsında Kargapazarı dağları eteğindeki Toy isimli kasabada durdurduğunu nakleder.<sup>46</sup> Fakat bu sırada İran'dan

**Times to the Present Day**, Trans.: Ernest F.Barry- Jacques de Margo, Boston 1918, s.21; Antonio Sagona and Claudia Sagona, **Age**, s.64, dpn. 287.

<sup>41</sup> 1310 ile 1340 arasında İtalyan seyyah Pegolotti güzergâhı üzerinde dokuz durak ismi saymıştır. R.H. Ünal yayınladığı makalesinde bu durakları H.Kiepert'in değerlendirmesiyle Erzurum'dan (Arzerone) çıktıktan sonra Bangni (Soğuk Çermik) Polorbech, Sermesso, Colo, Aggi, Calaresti, tree Chese, Sotto Larconea Scaracanti olarak belirtmiştir. Bunlardan Bangni'nin Hasankale yakınındaki Soğuk Çermik olduğu anlaşılmaktadır. Bu durağı Hasankale, Onu da Polorbech takip etmektedir. Polorbech'in Ermenice Polorabahag (Değirmi Kale) olduğu ve bununda Çoban Köprüsü civarında olduğunu işaret etmişti. Bkz.: Hamza Gündoğdu, “Köprükoy Hanı”, **Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, Sayı:4, Erzurum 1998, s.86; Antonio Sagona and Claudia Sagona, **Age**, s.64.

<sup>42</sup> T.A. Sinclair, **Age**, c.II, s.278.

<sup>43</sup> Bizans İmparatorluğu kavramı için bkz.: İlber Ortaylı, **Son İmparatorluk Osmanlı/ Osmanlıyı Yeniden Keşfetmek 2**, Timaş Yayınları, İstanbul 2006, s.44-45; Franz Babinger, “Rum”, **İ.A.** c.IX., İstanbul 1964, s.766; Georg Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, Çev.: Fikret İşıltan, T.T.K. Yay., Ankara 2006, s. 49-50.

<sup>44</sup> İran Havzası'nda kurulan Med, Pers ve Part gibi tarihi seyrini tamamlayan devletlerin tebaası Sasanî İmparatorluğunu (Sasanî Devleti veya Sasaniler) meydana getirmişlerdir (224-651). Sasanî İmparatorluğu, son Partlar Kralı IV. Artabanus'u yenmesinin ardından I. Ardeşir (226-241) tarafından kurulmuştur ve devlet Ardeşir'in babası Sasan'dan ismini almıştır, Sasanî hükümdarı Şehinşah (Krallar Kralı) III. Yezdigirt'in (632-651), erken Halifelikle yani ilk İslam Devleti ile girdiği 14 senelik mücadeleyi kaybetmesiyle sona ermiştir. Bkz.: F. V. Büchner, “Sâsâniler”, **İ.A.** c.X. s.244-248.

<sup>45</sup> Ghazar Parpec'i, **Age**, s. 286-287; Nicholas Adontz, **Age**, s.21; Geoffrey Greatrex – Samuel N.C.Lieu, **The Roman Eastern Frontier and The Persian Wars, Part II, Ad. 363-630**, London and New York 2002, s.59

<sup>46</sup> Nina G. Garsioan, **The Political Division of Armenia**, New York 1967, s.21.

gelen İberyaya üzerine gidip Vahtang Gorgaslani'ye savaşma emri üzerine, Zarmirh karargâh kurduğu Toy'dan ayrılarak yerine Reyli Şahpur'u getirdi.<sup>47</sup> Her defasında kaçmayı başaran Vahan Mamigonyan, kendine yeni kuvvetler bulmak amacı ile Bizans sınırındaki Hanzit, Dozopk ve Haşdiank'a doğru çekildi. Durumdan fazlaca endişelenen Reyli Şahpur, Vahan'ı yakından izlemek amacı ile Basean'a geldi ve Aluar (Alvar) Köyü'nde karargâh kurdu. Ancak kısa süre sonra kendisine gelen bir mektup ile Kral Firuz'un (457-483) Akhunlar ile giriştiği bir savaşta öldüğü haberini aldı ve hemen bölgeden ayrılarak İran'a geri döndü.<sup>48</sup>

V.yüzyıl sonlarına doğru Sasani Şahı I. Kavad (Kavaz-483-531) tahta çıktıktan sonra Bizans'a karşı acı bir kin gütmeye başladı ve Bizans sınırlarını ihlal ettiğinde bölgede büyük korku yaşattı.<sup>49</sup> 22 Ağustos 502'de kuzeye, Bizans ülkelerine karşı harekât eden Kavad, Basean Bölgesi'nden geçerek Bizans Armeniası'na girdi ve Theodosiopolis önüne gelerek karargâh kurdu, Şehrin Valisi Konstaninus, Bizanslılara karşı isyan ettiğinden ve İmparatora I. Anastasius'a (491-518)<sup>50</sup> karşı beslediği husumetten dolayı birkaç gün içerisinde şehri Kavad'a teslim etti.<sup>51</sup> Ancak Malatya Dükü Eugenius şehre gelerek içeridekileri öldürüp tekrardan Bizans hâkimiyetini sağladı.<sup>52</sup> 531'de İran tahtında değişiklik meydana geldi ve Kavad'ın yerine "Âdil" lakabı ile anılan Hüsrev Anuşirvan (531-579) Sasani tahtına geçti. 577 yılında Anuşirvan, başında Tahm Hüsrev olan büyük bir orduyu Pers Armeniası'na gönderdi.<sup>53</sup> Tahm Hüsrev görkemli zaferler kazanmış bunlardan en önemlisi ise Basean'da, Aras ve Murts Çayı'nın birleştiği mevki olan Bolorapahak'da (Poğorabahag)<sup>54</sup> diğeri ise Kt'ni (Getin) de bulunan Bagrewand (Pakrevant) da meydana gelmiş ve Tahm Hüsrev iki yıl kadar bölgede kalmıştır.<sup>55</sup> Bu dönemde, Bizans İmparatoru II. Tiberios (578-582)<sup>56</sup> ve Sasani Kralı IV Hürmüz (579-590) zamanında iki imparatorluk arasında eski sınırlara dönülmesi hususu temel alınarak müzakere görüşmelerine başlanmış, ancak her hangi bir sonuç alınamamış Ortuzu, Toy ve

<sup>47</sup> Ghazar P'arpec'i, *Age*, s. 287-288.

<sup>48</sup> Ghazar P'arpec'i, *Age*, s.303- 304.

<sup>49</sup> Gregory Abû'l-Farac (Bar Habraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, Süryaniceden İng. Çev.: Ernast A. Wallis Budge, Türkçeye Çev.: Ömer Rıza Doğrul, T.T.K. Yay., Ankara 1999, c.I, s.149.

<sup>50</sup> A.A.Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev.: Arif Müfid Mansel, Ankara 1943, c.I, s.135.

<sup>51</sup> Kavad'ın (Cabades) Doğu Roma seferleri hakkında geniş bilgi için Bkz.: Procopius, *History of the Wars "The Perian War*, Book I-II, Trans.: H.B.Dewing, London 1914, s.51-83.

<sup>52</sup> Mar-Yeşua, *Vakaayi'nâme*, Çev.: Mualla Yanmaz, İstanbul 1958, s.31.

<sup>53</sup> Robert W. Thomson, *The Armenian History Attributed to Sebeos*, Translated with Notes by, Historical Commentary by, James Howard-Johnston, Part I. Translation and Notes; Part II. Historical Commentary, Liverpool University Press, Liverpool 1999 s.11; René Grousset, *Age*, s.238; Ernst Honigmann, *Age*, s.20.

<sup>54</sup> Bolorapahak (Poğorabahag) için bkz.: Movses Khorenats, *Age*, s.210; Robert W. Thomson, *Age*, s.11; Sebeos, *Patmutiwn Sebeosi Episkoposi Herakin; Sebeos History*, Trans.: Robert Bedrosian, New York, 1985, s.22; Heinrich Hübschmann, *Age*, s.415-469.

<sup>55</sup> Robert W. Thomson, *Age*, s.11; Geoffrey Greatrex and Samuel N.C.Lieu, *Age*, s. 160; René Grousset, *Age*, s.238; Ernst Honigmann, *Age*, s.20.

<sup>56</sup> A.A.Vasiliev, *Age*, c.I, s.166.

Valarshavan'ın dâhil olduğu Basean Bölgesi, Pers Armaniası içerisinde Sasani hâkimiyetinde kalmıştır.<sup>57</sup>

Bölgede hâkimiyet mücadelesi veren iki büyük devletten Bizans tahtına II. Tiberios'tan sonra enerjisi ve cesaretiyle dikkat çeken İmparator Maurikios (582-602)<sup>58</sup> geçerken, Sasani Devleti'nin ise Hüsrev Anuşirvan'ın oğlu ve halefi olan IV. Hürmüz bulunmaktaydı (579-590). Pers Armaniası olarak isimlendirilen bölgede ise Sebeos göre, 588 ile 590 yılları arasında idarede Hratriin (Fravardin) isimi bir şahıs bulunmaktadır.<sup>59</sup>

Sasani hükümdarı IV. Hürmüz ile Vahram Çoben (Behrem Çubin) arasında meydana gelen taht mücadelesini general Vahram Çoben kazandı ve IV. Hürmüz'ü tahtan indirerek yerine geçti.<sup>60</sup> Bizans, bu buhranın nasıl sonuçlanacağını beklemeden, Doğu sınırında bu fırsattan istifade etmek için harekâta geçti ve ordularından bir tanesini Pers Armaniası olarak tabir edilen ve Basean'ın da içerisinde bulunduğu bölgeye gönderdi, Bu ordu Divin'i muhasara ederken, Sasani hükümdarlığı için mücadele iyiden iye alevlenmiş, IV. Hürmüz'ün oğlu Hüsrev Pervez (590-628) ülkesini terk ederek Bizans'a sığınmıştı. İmparator'dan kendisine yardım etmesi ve yeniden tahta çıktığı takdirde Kuzey Mezopotamya'yı, Nisibis'e kadar Basean, Vanant, Şirag, Arakadzodin'in içerisinde bulunduğu Divin'e, Ararat'a ve Van Gölü'ne kadar olan bölgeyi ve Tiflis'e kadar İberya'nın bir kısmını vereceğine vaat etti.<sup>61</sup> Bu teklifi kabul eden İmparator Maurikios, Hüsrev'i himayesi altına aldı ve onu İran tahtına oturtmaya hazırlandı. Bizans desteğini alan Hüsrev Pervez'in sancağı altına bulunan Sasani birlikleri Vahram Çoben ile Udyā Eyaleti'nde bulunan Kantzag da karşılaştılar (590) ve muharebe mütteliklerin kesin zaferiyle sonuçlandı.<sup>62</sup> Yenilen Vahram Çoben Türklerin yanına Belh'e kaçtı ve Gök-Türklerle sığındı.<sup>63</sup> Bizans'ın yardımı ile tahtını geri alan Hüsrev Pervez, vaat ettiği bütün taahhütleri yerine getirdi ve bu muahede ile Ararat'ın batısında bulunan Basean Bölgesi ve Arakazodn ile Vanand (Kars) ve Şüregel bölgeleri, Maku'ya kadar Van Gölü'nün kuzey doğusu Bizans'ın hâkimiyetine geçti.<sup>64</sup>

591'deki taksim anlaşmasından sonra İmparator Maurikios, Sasaniler'den aldığı kazaları; Deveboynu'ndan Gökçeğöl'e (Sevan) değin uzayan Aras boyundaki yeni alılan yerleri İç Armenia ve Aşağı Armenia diye iki bölüme ayırdı: Basean Bölgesi dâhil Erzurum/Kars ve Çoruh-Aras Boyları'ndaki yerler İç Armenia, buraların doğusundaki Kars-Gökçeğöl arasında ve Aras Nehri'nden Kür Irmağı'na değin uzayan yerlere de Aşağı Armenia adını verdiler. Böylece 591 yılında Sasani tahtına Hüsrev'in geçmesi ile 20 yıldır süre gelen savaş sonra ermiş ve Bizanslılar ilk defa Kars iline kadar hâkim olup, 604 de

<sup>57</sup> René Grousset, *Age*, s.238.

<sup>58</sup> Paul Lemerle, *Histoire de Byzance –Bizans Tarihi-*, Çev.: Galip Üstün, İstanbul 2006, s. 69.

<sup>59</sup> Robert W. Thomson, *Age*, s.12; Sebeos, *Age*, s.23; René Grousset, *Age*, s. 239-249.

<sup>60</sup> F.V. Büchner, *Agm*, s.247.

<sup>61</sup> Robert W. Thomson, *Age*, s.18-24; Sebeos, *Age*, s.41; Ernst Honigmann, *Age*, s. 26-27.

<sup>62</sup> Robert W. Thomson, *Age*, s.18-24; Sebeos, *Age*, s.41; **Bishop John Mamikonean's History of Taron**, Venice, 1889 (Yovhannu Mamikoneni episkoposi Patmut'iwn Taronoy), Trans.: Robert Bedrosian, New York 1985, s.9-10; René Grousset, *Age*, s. 240-241.

<sup>63</sup> Göktürkler hakkında geniş bilgi için Bkz.: Ahmet Taşağıl, **Gök-Türkler**, T.T.K. Yay., c.I,II,III, Ankara 2000.

<sup>64</sup> Robert W. Thomson, *Age*, s.34-45; Ernst Honigmann, *Age*, s. 27.



yeniden Sasani-Bizans savaşları başlayınca kadar Ortuzu, Toy ve Valarhsavan'ın da içerisinde bulunduğu bölgeler 14 yıl kadar Bizans idaresine bağlı kalmıştır.<sup>65</sup>

VII. yüzyılın başında Bizans'ın içerisinde bulunduğu buhran sonucunda İmparator Maurikios'u devirip idam ettikten sonra Phokas tahta geçti (602-610).<sup>66</sup> Sasani Kralı Hüsrev, Bizans İmparatorun tahtan indirilip idam edilmesini bahane ederek, Phokas'dan intikamını almak ve bir minnettarlık karşılığı olarak verdiği yerleri geri almak için yaklaşık olarak yirmi beş yıl sürecek (604-629) savaşı başlattı.<sup>67</sup> Savaşın şiddetini artırdığı 607-608 yıllarında Hüsrev'in hâkimiyetinin 18. yılında, Armenia Bölgesi'ndeki Bizans kuvvetleri üzerine, Ashtat Yeztyar isimli bir kumandan komutasında büyük bir ordu gönderdi ve büyük bir savaş meydana geldi.<sup>68</sup> 607 yılında Bizanslılar ordularını Basean'da topladı ve Sasaniler'in üzerine gönderdiler ancak Basean Bölgesi ile Theodosiopolis arasında, 387 yılından çizilen Bizans-Sasani sınırında, ovanın batı ucunda bulunan Du ve Ordu<sup>69</sup> isimli kasabalarında yapılan savaşta da büyük bir hezimet yaşadılar, Sasaniler, yenilen firari Bizanslıları, Kelkit suyunun kaynakları yakınında bulunan Satala<sup>70</sup> isimli şehre kadar takip ettiler.<sup>71</sup>

Sebeos, eserinde yapılan savaşı ve savaş sonrası olayı şöyle nakleder;

‘‘Ashtat Yeztayar hâkimiyetinin onsekizinci yılında Amnerian sınırına geldi. Bizans orduları Basen bölgesine toplandı ve tekrar bütün güçleriyle ona saldırdı. Büyük savaş Du ve Ordu da meydana geldi. Bizans yenildi ve büyük bir hezimete uğradı. Bu savaşta o kadar çok adam öldü ki, ovada ki cesetlerin sayılmasının imkânı yoktu. Aşta'nın (Ashlat) ordusunda İmparator Maurikios'un oğlu olduğunu söyleyen Teodos isimli biri de vardı. Ashlat kaçan Bizans askerlerini Satala şehrine kadar takip etti. Savaşa başladığı Karin şehri (Theodosiopolis) çevresine kamp kurdu ve şehri muhasara etti. Teodos öne çıkarak şehir sakinlerine ‘ben sizin kralınızım’ dedi. Bunun üzerine şehrin önde gelenlerinden biri ileri çıkıp kendini takdim etti. Sonra şehre dönüp, şehir halkına kendileriyle konuşan kişinin gerçekten Maurikios'un oğlu Teodos olduğunu söyledi. Bunun üzerine şehir halkı, kapılarını açıp teslim oldu. Şehri teslim alan İran Generali daha sonra birkaç yeri zapt ettikten sonra tekrar Karin yolu ile Divin'e döndü.<sup>72</sup>

Sebeos 645 yılında Azerbaycan'dan harekât eden Müslümanların Ararat eyaletini aşarak Ordspoy (Ordu-Ortuzu)'ya saldırdıklarını ancak Ordspoy'u ele geçiremediklerini nakletmektedir.<sup>73</sup>

<sup>65</sup>René Grousset, *Age*, s.242-243; Fahrettin Kırzıoğlu, *Age*, s. 202-203.

<sup>66</sup>Georg Ostrogorsky, *Age*, s. 77.

<sup>67</sup>**Bishop John Mamikonean's History of Taron**, s.11-12, René Grousset, *Age*, 260.

<sup>68</sup>Robert W. Thomson, *Age*, s.63; René Grousset, *Age*, s. 261.

<sup>69</sup>Heinrich Hübschmann, *Age* s.17, s.363; Robert W. Thomson, *Age*, c. I. s.63, c.II.201; Sebeos, *Age*, s.88-89; René Grousset, *Age*, s. 261.

<sup>70</sup>Satala için bkz.: Antonio Sagona and Claudia Sagona, *Age*, s.69.

<sup>71</sup>Robert W. Thomson, *Age*, c.I s.63, c.II. 201; Sebeos, *Age*, s.88-89.

<sup>72</sup>Robert W. Thomson, *Age*, c.I.63-64; Sebeos, *Age*, s.88-89; Geoffrey Greatrex – Samuel N.C.Lieu., *Age*, s.186-187.

<sup>73</sup>Robert W. Thomson, *Age*, s. 100.

### III. Ortuzu, Toy ve Valarshavan’da Türk Hâkimiyeti

VII. yüzyılın ortalarından itibaren kaynaklarda adına pek rastlanmayan Basean’ın müstahkem mevkileri, İlk Selçuklu<sup>74</sup> Sultanı Tuğrul Bey’in (1037-1063)<sup>75</sup> önderliğinde,<sup>76</sup> 1043 yılından itibaren Anadolu seferlerine başlamasıyla yeniden tarih sahnesindeki yerlerini almışlardır. Bizans İmparatoru II. Basileios’un İmparatorluğu döneminde (976-1025)<sup>77</sup> doğu sınırını güvence altına alma ve Müslüman memleketlerini ele geçirme siyasetinin bir parçası olan bu bölgedeki küçük Ermeni ve Gürcü Vasal krallıklarını doğrudan merkeze bağlaması ve Ermeni nüfusunu Orta-Anadolu’ya tehcir etmesiyle artık bu bölgede Ermeni ve Gürcü Devleti mevcut değildi. Ancak birkaç Gürcü ve Ermeni General Bizans ordusunda görev almaktaydı. Anadolu’ya Selçuklu akınları başladığı sırada Bizans tahtında bulunan Konstantinos Monomakhos (1042-1055)<sup>78</sup> Ermeni halkına çok ağır vergiler yükleyerek birçok Ermeni ileri gelenlerini de Anadolu içlerine sürmüştür. Daha sonra tahta çıkan güçsüz İmparatorlar zamanında amaçlanan hedefe ulaşılammış ve bölgedeki bu siyasi durum Selçukluların fetihlerini de kolaylaştırmıştır.<sup>79</sup>

Sultan Tuğrul, devletin başkentini Nişabur’dan Rey şehrine naklettikten sonra Selçuklu Emirlerini batı yönündeki memleketlerin fethiyle görevlendirdi. Bu hedef doğrultusunda İbrahim Yınal, fetihlerini birkaç yıl içerisinde Hemedan ve İsfahan Bölgesi’nden Dicle Irmağı kıyılarına değin genişletti. Kutalmış ise Aras Irmağı’nı geçip Ermeni ve Gürcü memleketlerine girmeyi başardı. Hasan ve Yakuti, Hazar kıyılarıyla Azerbaycan’ı fetihle meşgul oluyorlardı.<sup>80</sup>

1044 yılında, yeni gelen göçler ile çoğalan Türkmenler büyük bir kütle halinde Doğu Anadolu’ya girdiler. Daha sonra batıya doğru hareket halindeki Türkler, Aras Nehri kenarını takip edip Vaspuragan’dan geçerek Basean’da göründüler ve ovada Murts Suyu ile Aras Nehri’nin birleştiği bölgede kurulu bulunan Valarshavan’a kadar ilerlediler ve 24 kaleyi silahla, yangınla ve ahaliyi köle haline getirmek suretiyle baştan aşağıya tahrip ettiler. Amaçları ise Karin’e kadar ilerlemektir.<sup>81</sup>

Valarshavan isimli büyük yerleşim yeri bu isimle son kez Tarihçi Aristakes Türklerin Basean Bölgesi’ne gelişini anlattığı bölümde karşımıza çıkmaktadır:

“Çok sayıda insan Türkistan’ın ötesinden harekâta geçtiler. Atları, kartallar gibi hızlıydı, toynakları kaya gibi sertti, yayları gergin, okları sivriydi, ayakkabılarının bağları asla çözülüyordu (Her zaman hareket halindeydiler). Vaspuragan bölgesine vardılar,

<sup>74</sup> Selçuklu ismi için Bkz.: Laszlo Rasonyi, “Selçuklu Adının Menşesine Dair”, **Bellekten** c.III, T.T.K. Yay., Ankara 1939. s.376-384.

<sup>75</sup> Tuğrul Bey hakkında geniş bilgi için Bkz.: Mehmet A. Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, c.II, Tuğrul Bey ve Zamanı**, Ankara 1992.

<sup>76</sup> Ali Sevim, **Anadolu Fatih, Kutalmışoğlu Süleymanşah**, T.T.K. Yay., Ankara 1990, s.1; Mehmet A. Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, T.T.K. Yay., Ankara 1993, s.57.

<sup>77</sup> II. Basileios dönemi hakkında geniş bilgi için Bkz.: Catherine Holmes, **Basil II and The Governance of Empire (976-1025)**, Oxford 2005.

<sup>78</sup> Georg Ostrogorsky, **Age**, s.302; Mikhail Psellos’un **Khronographia’sı**, Çev.: Işın Demirkent, T.T.K. Yay., Ankara 1992, s. 94.

<sup>79</sup> Ali Sevim, **Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri**, T.T.K. Yay., Ankara 2002, s.6-7.

<sup>80</sup> Ali Sevim, **Ünlü Selçuklu Komutanları, Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur**, T.T.K. Yay., Ankara 1990, s.3.

<sup>81</sup> Osman Turan, **Selçuklular Târîhi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1977, s.120.

doymak bilmeyen aç kurtlar gibi Hristiyanların üzerine saldırdılar ve bütün yiyeceklerini yağmaladılar. Basen bölgesine ve Vagharşavan adıyla bilinen büyük yerleşim yerine gelmez 24 yerleşim yerini tahrip edip, yağmaladılar. Her yeri ateşe verip, çok sayıda tutsak aldılar. Aslanlar gibi hızlı ve güçlüydüler. Aynı şeyleri yapmak için Karin şehrine gitmek istiyorlardı.”<sup>82</sup> Father Michael Chamich (Mikael Çamiçyan), *History of Armenian*, isimli eserinde bu ilerleyişi şöyle nakleder: “Gagik’in sürgününün üçüncü yılı esnasında, Tuğrul’un askerleri iki kez kayıtsız bir şekilde Armenia içlerine girdiler. İlk zamanlarda Basean’a kadar 24 yerleşim yerini yıktıklarında sayıları 100 bin kadardı.”<sup>83</sup>

Bizans, üzerine gelen Selçuklulara karşı hazırlıklarına hız verirken, Aras Nehri kenarını takip ederek ilerleyerek birkaç kale ve müstahkem mevki fetheden Selçuklu Şehzadeleri İbrahim Yılan ile Kutalmış yolları üzerinde Bizans ordusunu bulamayınca Basean düzlüğünden geçerek yönlerini Theodosiopolis idari bölgesinde kurulmuş olan Arzen (Erzen)<sup>84</sup> denilen ve ticaretle uğraşan ahalisinden dolayı çok zengin olan şehre çevirdiler.<sup>85</sup> İbrahim Yılan 1049 yılında büyük bir ordu ile yaklaşınca, Kekaumenos’un Bizans Hudutları dışında, Müslüman topraklarında yapılan akınlar karşılık verme ve bu topraklarda mücadele etme teklifi reddolunarak, Aaron’un müstahkem mevkiilerde savunmaya geçme yönündeki karşıt görüşü kabul edildi.<sup>86</sup> Yapılan tartışmalar sonucunda Bizans ordusu Basean’da ki müstahkem mevki olan Ordoru veya Gürcüce Ordoru’ya günümüzdeki Ortuzu’ya geri çekildiler. Ahaliyi komşu müstahkem şehirlere topladıktan sonra dikkatlice orada siperlendiler. Bizanslılar Ordoru’daki siperlerle tahkim edilmiş ordugâhlarından ayrılmış ve Basean’a bağlı olan Arçovit idari bölgesindeki Gabudru Kalesine<sup>87</sup> gelip konaklamışlardı.<sup>88</sup> Bu sırada Bizans ordusu, Kaputru Kalesi önlerinde

<sup>82</sup> Lastivertli Aristakes, **Patmut’iwn Aristakisi Lastiverte’woy; Aristakes De Lastivert, Recit Des Malheurs De La Natiom Armenienne**, Trans.: Karen Yüzbashian, Brüksel 1973, s.57-58; Lastivertli Aristakes, **Patmut’iwn Aristakisi Lastiverte’woy; Aristakes Lastiverte’i’s History**, Trans.: Robert Bedrosian, New York 1985; s.64-65.

<sup>83</sup> Father Michael Chamich, **History Of Armenian, From B.C. 2247 to the of Christ 1780, or 1299 of the Armenia Era**, Trans.: Johannes Avdall, Calcuta 1827, s.137-138.

<sup>84</sup> Bizanslılar, eski Karin isimli yerde kurdukları şehre Theodosiopolis adını vermişler. Fakat şehir halkı, tahkimatın sanayilerinin gelişmesini engellediğini göyerek, buranın yakınında ticarete daha elverişli ve tamamen açık bir yer kurmayı tercih ettiler ve bu suretle çok mamur Arze veya Arzen şehrini kurdular. Burada yerli ve yabancı tüccarların İran, Hindistan ve Asya’nın muhtelif memleketlerinin mallarını alıp satarak servet sahibi oluyorlardı. Bkz.: W.Heyd, **Yakın-Doğu Ticaret Tarihi**, Çev.: Enver Ziya Karal, T.T.K. Yay., Ankara 2000, s.51; Speros Vryonis, **The Decline of Medieval Hellenism in Asia and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century**, London 1971, s. 17.

<sup>85</sup> Mükrimin Halil Yınanç, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri: Anadolu’nun Fethi**, İstanbul 1944, s.47; Ernst Honigmann, **Age**, s.178.

<sup>86</sup> René Grousset, **Age**, s.547.

<sup>87</sup> Murts Çayı’nın yanında olan ve şimdiki Hasankale’ye tekabül eden Capetrum (Gabudru), Ermeni kaynaklarında Kaput-Ru’dur. Kaput mavi gök rengi, “Ru: Rü (d)” ise Farsçada nehir manasındadır. Bundan dolayı kalenin yanındaki nehir dolayısıyla Göksu diye tercümesi mümkündür. Bkz.: Enver Konukçu, **Agm**, s.237.

<sup>88</sup> Urfalı Mateos, **Vekayi-Nâmesi (952-1336) ve Papaz Girgor’un Zeyli (1136-162)**, Çev.: Hrand D. Andreasyan, Not.: Edouard Dulaurer - M. Halil Yınanç, T.T.K. Yay., Ankara 2000, s. 89; **Georgius Cedrenus-Ioannis Scylitza**, s. 576; Jean Skylitzes, **Emperurs de Constantinople**, Texte Traduit par

iken, Liparit, 1021 yılında Nik akınında Çağrı Bey’le savaşmaktan kaçan yeğeni Çortunanel, idaresindeki ordusu ile birlikte ovanın güneyindeki Ordoru/Uortr’da karargâh kurmuştu.<sup>89</sup> Liparit’in kumandasındaki Gürcü, Ermeni ve Rumlardan mürekkep bu ordu İslam kaynaklarına göre 50 bin kişilik Katakalon Kekaumenos kumandasındaki asıl Bizans ordusu ile birleşerek Kastrom Okomion köyünde karargâh kurdukları sırada Türk ordusu da buraya doğru gelmekte idi.<sup>90</sup> 18 Eylül 1049 tarihinde, akşama doğru başlayana savaşta İbrahim Yınal büyük bir başarıyla ayrılarak Gürcü Prensi Liparit’i de esir alarak bölgeden İslam kaynaklarına göre 100.000 esir ve 10.000 araba ganimet ile 19.000 zırhla ayrıldı. Başkent Rey’de bulunan Sultan Tuğrul’un karşısına bizzat kendisi çıkarak Bizans’a indirilen bu ağır darbeyi ve zaferi müjdeledi.<sup>91</sup>

Kaputru Zaferi’nden sonra Bizans ile dört yıllık fiili bir ateşkes yaşandı. Silahların dört yıllık susmasının ardından Sultan, bizzat kendisinin komuta ettiği Anadolu seferine çıktı (1054-1055).<sup>92</sup> Selçuklu Hükümdarı Sultan Tuğrul, Malazgirt kuşatmasından sonra Basean Bölgesi’ne inerek Avnik (Abnikion, Civan Kale) Kalesi’nin önüne geldi.<sup>93</sup> Avnik’in alınmasını çok fazla zaman alacağını düşünen Sultan, burada çok oyalanmadan Basean Ovası’na girerek Kaputru Kalesi önünden geçip ovanın batı ucundaki Toy/Dou kasabasına ulaştı. Burada ordusunun asıl kuvvetini oluşturan birlikler ile Toy’da karargâh kurduktan sonra tanınmamak için kıyafet değiştirerek birkaç yakın adamı ile birlikte Deveboynu Geçidi’nde yüksek bir tepeden Theodosiopolis’i izledi ve şehrin çok müstahkem olduğuna ve alınmasının çok zaman ve zahmet alacağına kanaat getirerek tekrardan karargâhın buluşu Toy’a gelerek ordusu ile birlikte Malazgirt’e gitmek üzere Basean’dan ayrıldı.<sup>94</sup> Skylitzes, Sultanın, Toy/Dou kasabasının doğusundaki Ciranis Dağı’na çok yakın olan Komion veya Okomion Kalesi’ne (Ügümü-Ogomi) vardığını

---

Bernard Fluis et annote par Jena-Claude Cheynet, Paris2003, s. 374; Xavier Jacob, **Les Turcs Au Moyen-Âge**, T.T.K. Yay., Ankara 1990, s.81-82; Marie F. Brosset, **Age**, s. 283.

<sup>89</sup> Stephanos Orbelyan, **Histoire de la Siounie**, Trans.: Marie F. Brosset, Saint- Petersburg 1864, s.213.

<sup>90</sup> Speros Vryonis, **Age**, s. 86.

<sup>91</sup> İbnü’l-Esir, **El-Kâmil fi’t-Târih**, c. IX., Bahar Yay., İstanbul 1985, s.414-415; Ali Sevim, **Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi**, T.T.K. Yay., Ankara 2000, s.51-52.

<sup>92</sup> Ernst Honigmann, **Age**, s. 179.

<sup>93</sup> Farsça iyi su (Güzel Su) anlamına gelen Abinik, bazı dil kaidelerine göre -V- harfinin -B- harfine çevrilemesi olağandır. Abinik’de ki ikinci harf olan -B- harfi -V- ye çevrilmek suretiyle Avinik ve daha sonra da zamanla Avnik olmuştur. Ayrıca Yağan Paşa (Halil Divani) H.440 M. 1048 tarihli vakfiyesinde Avnik adı Liva-i Abnik şeklinde geçmektedir. Vakifeyesinde Ab-ı Nik= Güzel Su anlamındadır. Hoca Sadettin Efendi’nin, Tac-Üt-Tevarih eserinden, İ.H.Konyalı bu kalenin ismini Avinik şeklinde yazıldığını, Feridun Beyin Münşiat-İs-Selattin de Avinik şeklinde, İlhanlıların 1340-1350 yıllarına ait devlet bütçesini gösteren Risal-i Felekiyyesi’nde kalenin adı Abinük olarak geçtiğini aktarmaktadır. Aziz B. Erdeşir Estarabadi eserinde kale isimi Ab-ı Nik olarak vermiştir. Dede Korkud Destanı’ndaki Avnik Kal’ası Avnik’e karşılıktır. Nizamüddin Şâmî’ini eseri Zâfernâme’de Onik olarak isimlendirdiği kale Avnik Kalesi’ne tekabül eder. Bkz.: Aziz B. Erdeşir Esterâbâdî, **Bezm ü Rezm**, Çev.: Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990, s.417-424; Nizamüddin Şâmî, **Zafernâme**, Çev.: Necati Lugal, T.T.K. Yay., Ankara 1987, s.189; Hamdullah Müstevfi, **Nühzet el-Kulûb**, Trans.: Guy Le Strange, Edt.: Fuat Sezgin, Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, Frankfurt 1993, s. 96; Muharrem Ergin, **Dede Korkud Kitabı**, Ankara 1989, s.116-121; İbrahim H. Konyalı, **Âbideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi**, E.T.A.T.D. Yay., İstanbul 1960, s. 488-489; T.A.Sinclair, **Age**, c.II, s. 233-234; Heinrich Hübschmann, **Age**, s. 363.

<sup>94</sup> Lastivertli Aristakes, **Age**, s. 100.

söylemektedir.<sup>95</sup> İbnü'l Esir H. 446 yılına ait kaydında Selçuklu akınları esnasında “Tuğrul Bey, Anadolu gazası sırasında, Erzen er-Rum’a kadar geldi” diye nakletmektedir.<sup>96</sup> Farklı bir müellif Abû'l Farac’da, eserinde bu konuyla ilgili olarak şunları iletmektedir: “Arapların 446 (M.1054) yılında Rükneddin Tuğrul Bey, İranlıların bütün memleketlerini zapt ettikten sonra, yüzünü Roma memleketine doğru çevirdi ve Minasgerd Kalesi’ne hücum ederek burada bir müddet kaldı ise de, kaleyi zapt edemeyerek onun etrafındaki havaliyi ele geçirdi, sonra Erzen er-Rum memleketini aldı. Burası bu ana kadar Romalıların elinde idi. Tuğrul Bey kışı Azerbaycan’da geçirerek Roma diyarına dönmek istedi.”<sup>97</sup> 1057 yılında Çağrı Bey’in oğlu Yakuti’nin gönderdiği Türkmen orduları Basean Ovası’nda kent ve kaleleri kuşatarak önemli stratejik mevkiileri ele geçirdiler. İmparator ölünce iktidara VIII. Konstantin’in Kızı Theodora geçti ve İmparatoriçe Theodora (1055-1056)<sup>98</sup> zamanında yine nereden geldiği belli olamayan Selçuklulardan bir kuvvet aniden ortaya çıktı ve Basean’a girdiler. Ovada bulunan Ciranis Dağı’nın eteklerinden pek uzak olmayan Kastrum Okomion Kasabası’nı, Epiphaneia Gecesi<sup>99</sup> kutlamaları sırasında muhasara ettiler. Mevsim şartlarının müsait olmamasına, kar ve soğuğa rağmen Selçuklular, Okomion Kalesi’ni ele geçirdiler. Meydana gelen yangın olayında ahali büyük panik yaşadı. Ama kasabayı ele geçiren Selçuklu komutanının kim olduğuna dair hiçbir kayıt mevcut değildir. Türkler burada fazla durmayarak yollarına devam ettiler.<sup>100</sup>

Sultan Tuğrul’un H. 455 yılının Ramazan ayının sekizinci Cuma günü (4 Eylül 1063) ölümü üzerine Selçuklu tahtına, (Kasım 1063) Halefi Alp Arslan geçti.<sup>101</sup> Sultanı Alp Arslan (1063-1072) hiç vakit kaybetmeden Anadolu içlerine doğru akınlar başlatarak 16 Ağustos 1064’de Ani şehrini alıp bölgedeki Bizans İmparatorluğuna etkinliğine büyük bir darbe vurdu.<sup>102</sup> Doğu Anadolu’da zor zamanlar yaşayan Bizans’da X. Konstantin’in (1059-1067) dul karısı İmparatoriçe Eudokia Makrembolitissa, Psellos ve Caesar Ioannes’in muhalefetine rağmen Kapadokia asilzadelerinden General Romanos Diogenes ile evlendi. Diogenes 1 Ocak 1068’de imparatorluk tahtına çıktı (1068-1071).<sup>103</sup> Selçuklu saldırıları imparatorluk için büyük bir tehlike arz ettiğinden dolayı Diogenes, çoğunluğu yabancı asıllı ücretli askerlerden oluşan büyük bir ordu ile 13 Mart 1071’de doğuya harekât ederek Theodosiopolis’e geldi ve ardından Basean yolu ile güneye Malazgirt ve Ahlât yöresine ilerledi. 26 Ağustos 1071’de Alp Arslan ile Malazgirt Meydan Muharebesini yaptı. Türklerle, Anadolu’nun kapısını açan bu muharebede, İmparator esir düştü. Daha

<sup>95</sup> Jean Skylitzes, *Age*, s. 382.

<sup>96</sup> İbnü'l-Esir, *Age*, c.IX, s.454-455

<sup>97</sup> Gregory Abû'l-Farac, *Age*, c I, s.306.

<sup>98</sup> Mikhail Psellos’un *Khronographias’ı*, s.161-162.

<sup>99</sup> Epiphaneia veya Epifani, 6 Ocak’da kutlanan Hz İsa’nın doğum günüdür. Bir önceki gece ise onikinci gece adımı taşımaktadır. Kutsal gün 354 sonrası Hristiyan Âleminde kutlanmaya başlanmıştır. Bkz.: Enver Konukçu, *Agm*, s.241.

<sup>100</sup> Lastivertli Aristakes, *Age*, s.93-94; Lastivertli Aristakes, *Age*, s.117-118.

<sup>101</sup> Mehmet A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu, c. III, Alp Arslan ve Zamanı*, TTK. Yay., Ankara 2001, s.7-10.

<sup>102</sup> Fahrettin Kırzioğlu, *Ani Şehri Tarihi*, Ankara 1982, s:28.

<sup>103</sup> John Julius Norwich, *A Short History of Byzantium*, New York 1995, s.237.

sonra bir sözleşme ile serbest bırakıldı.<sup>104</sup> Malazgirt Zaferi'nin ardından kısa süre sonra İmparator Romanos Diogenes 1072 öldü ve İmparatorluk üzerinde tam bir kargaşa hâkim oldu.<sup>105</sup> Bizans açısından hiç de iyi olmayan bu hava Türkler için bir fırsat oldu ve bundan yararlanan Türk Kumandanlar Anadolu'yu fethetmeye başladılar. Anadolu içlerine yönelen fatih hareketlerinin harekât noktası üzerinde bulunan Theodosiopolis ve çevresi bu akınlar için büyük önem arz ediyordu. Selçuklu Sultanı Alp Arslan bu yörenin ele geçirilme işini Ebû'l Kasım Saltuk, Mengücek ve Artuk Beylere verdi. Theodosiopolis ve çevresinde Bizans hâkimiyetinin enkazından, Ebû'l Kasım Saltuk'un (1072-1102) komutasındaki Türkler tarafından Saltuklar ortaya çıkartıldı. Saltukular'ın başkenti Theodosiopolis'in yerini alan Erzen-i Rum yani Erzurum idi. Beyliğin diğer önemli şehirleri ise batıda; Kara Arz, Tercan, Bayburt, kuzeyde İspir, Oltu ve Pasinler de ise Micingird, Zivin, Ügümü, Avnik ve Kocamaz idi. Beylik, kuzeyde Bizans'ın Khaldia Thamesi, batıda Mengücekler, doğuda Gürcü Krallığı ve Ani Şeddadileri güneyde ise Ahlâşâhlar ile komşu idi. Saltukular, Erzurum ve çevresinde bir asırdan fazla hüküm sürmüş ve bölgeye Türklük vasfını kazandırmıştır.<sup>106</sup>

Gürcü Kralı David, (1089-1125)<sup>107</sup> 1116 yılında Saltuk-İline girerek Türklerin Pasinler Ovası'nda ve Karnifor Dağı'nda oldukları bir anda onlara saldırarak pek çok Türk'ü öldürdü ve büyük bir katliam yaptı, ardından Türklere ait olan atları, develeri, koyunları ve bütün mühimmatı alarak büyük miktarda ganimet ile bölgeden ayrıldı. 1118'de Kral David ordusu ile birlikte Gannuh'dan Aras Nehri'ne doğru ilerledi ve Aras Nehri kıyısındaki Türklere saldırarak birçoğunu öldürdü ve büyük bir ganimet elde etti.<sup>108</sup> Bu sırada Pasinler Ovası ile birlikte Ortuzu, Toy ve Valarshavan birçok defa Gürcü kuvvetlerinin arz ettiği tehlikeden etkilenmiştir. Saltukulara, Türkiye Selçukluları Sultanı Rükned-Din Süleyman Şah (1196-1204) tarafından son verilmesini ardından Saltuklu İli, Erzurum Selçuklularının eline geçmiş ve 1202-1230 yılları arasında Pasinler Bölgesi, Mugis ed-Din Tuğrul Şah (1202-1225) ve oğulları tarafından yönetilmiştir.<sup>109</sup> 1222 yılında Kafkaslardan gelen kalabalık Moğol grupları Şirvan, Azerbaycan ve Gürcistan Bölgeleri'ni yağmalamaya başladılar. Baskı dolayısıyla Azerbaycan ve Karabağ'daki Türkmenler batıya doğru göçe mecbur kaldılar. Erzurum, Pasinler, Bayburt, Erzincan havalisi bu göçmenlerin sığınağı oldu. Kara Han ismindeki Türkmen reisi de Gürcistan'a akınlar yapmış, Eleşkirt, Sürmeli Bölgeleri'nde ve Aras boylarında faaliyet göstermişti. Azad Musa'nın reisliğindeki büyük bir Türkmen grubu da Pasinler, İspir ve Bayburt yöresinde oturuyor, yaz aylarında Trabzon Dağları veya Parhar Dağları'na yayılıyorlardı.<sup>110</sup> Oğuzların yirmi dört

<sup>104</sup> Sadruddin Ebu'l Hasan Ali Naşar İbn Ali El-Hüseyni, **Ahbârü'd-Devleti's Selçukiyye**, Çev.: Necati Lügal, TTK. Yay., Ankara 1999, s.36-37.

<sup>105</sup> Urfalı Mateos, **Vekayi-Nâmesi**, s.144; Georg Ostrogorsky, **Age**, s.319.

<sup>106</sup> Enver Konukçu, **Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum**, Ankara 1992, s.21; Ali Sevim, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, s.182; Erdoğan Merçil, **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, TTK. Yay., Ankara 2006, s.279.

<sup>107</sup> Kral David hakkında geniş bilgi için bkz.: İbrahim Tellioglu, **XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri**, Trabzon 2009, s.64-84.

<sup>108</sup> Marie F. Brosset, **Age**, s.317; Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, Ötügen Yay., İstanbul 2004, s.23.

<sup>109</sup> Osman Gürbüz, **Anadolu Selçuklular Döneminde Erzurum (1202-1318)**, Aktif Yay., Ankara 2004, s.29

<sup>110</sup> Enver Konukçu, **Age**, s.59; Osman. Turan, **Age**, s.59.

kabilesinden biri olup, Horasan'da Merv-i Şahican'da Mahan havalisi sakini Kayılar,<sup>111</sup> Maverâ ün-Nehr'de, Moğol tehlikesinin belirmesi üzerine yurtlarını terk ile batıya doğru göçmüşlerdir. Kabilenin başında Süleyman Şâh bulunuyordu. Kayılar, Pasinler Ovası'nda yerleştiler. Süleyman Şâh'ın Fırat Nehri'nde boğularak ölmesinin ardından oğulları, Süleyman Şâh'ı Caber Kalesi altındaki Mezar-ı Türk'e gömdükten sonra Ertuğrul ve Tondar yanlarında bulunan dört yüz kadar göçer evle Pasinler Ovası'na ve Sürmeli Çukuru'na geldiler. Ertuğrul Bey idaresindeki Kayılar, Sürmeli Çukuru'nda kışlayıp, Pasinler Ovası'nda yayladılar.<sup>112</sup>

Sultan Alâ ed-Din Keykûbat (1220-1237)<sup>113</sup> müttefiki olan Eyyûbi Meliki Eşref ile Celâl ed-Din Harezşah (1216-1231)<sup>114</sup> arasında 10 Ağustos 1230 yılında Erzincan yakınlarındaki Yassıçemen'de meydana gelen şiddetli savaşta Celâl ed-Din ağır bir yenilgi alarak Ahlât'a çekildi. Savaş sırasında Erzurum Emiri Cihânşâh (1225-1230), ise esir düştü. Büyük zaferin ardından Sultan Alâ ed-Din hızla Erzurum üzerine yürüdü ve şehri Cihânşâh'ın kardeşinden teslim aldı.<sup>115</sup> Sultan I.Alâ ed-Din, 1230 Yassıçimen Zaferi'nden sonra, Pasinler ile birlikte Erzurum Selçukluları'nın ülkesini Konya'ya bağladı ve Erzurum, Eleşkirt ve Hısın ile birlikte Pasinler Bölgesi'ni de müttefiki Ahlât Emir'i Melik Eşref'e verdi. Selçukluların içinde buldukları iç karışıklıkları göz ardı etmeyen Moğollar, Arpa Çay'ın batısına geçerek Sürmeli, Ani ve Kars Kaleleri'ni yağmalayarak 1240'da Erzurum sınırlarına kadar geldiler. 1242'de Baycu Noyan, Pasinler ve çevresini tahrip ettikten son Erzurum'a kadar ilerledi ve şehri alarak tahrip etti.<sup>116</sup> Moğollardan sonra bölgede İlhanlılar hâkimiyeti başlamış, ardından Sutaylılar, Pasinler üzerinde söz sahibi olmaları ve Hasankale'nin inşasından sonra Yukarı Pasin'de bulan köyler ile Ortuzu ve Toy'da kasabaya bağlanmış ve Hasankale'nin arkasında bulunan Ciranis Dağı, Hasan Dede

<sup>111</sup> Kayılar hakkında Bkz.: Ahmet Şimşirgil, **Birincil Kaynaklardan Osmanlı Tarihi Kayı**, Tarih ve Düşünce Yay., İstanbul 2004.

<sup>112</sup> Âşık Paşazade, **Tevârih-i Al-i Osman**, Haz.: Nilah Atsız, İstanbul 1947, s.92-93; Mehmed Neşri, **Kitâbı Cihân-Nümâ**, Neş.: F.Reşit Unut - Mehmet A. Köymen, Ankara 1995, c.I, s.57-60; Enver Konukçu, **Age**, s.59; Fahrettin Kırzioğlu, **Age**, s.425.

<sup>113</sup> Alâ ed-Din Keykûbat hakkında geniş bilgi için Bkz.: Osman Turan, "Keykubât I", **İ.A.**, c.VI. s. 646-661.

<sup>114</sup> Mikrimin Halil Yınanç, "Celâleddin Harzemşâh", **İ.A.**, c.III. s.49-53.

<sup>115</sup> İbn Bibi, **El-Evâmirü'l-Alâ'îye fi'l Umûri'l-Alâ'îye**, Çev.: Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996, s. 406-418; Kerîmüddin Mahmud, **Müsâmeret Ül-Ahbâr (Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi)**, Neş.: Osman Turan, T.T.K. Yay., Ankara 1999, s.33; Gregory Abû'l-Farac, **Age**, c.II, s. 528.

<sup>116</sup> Müverrih Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi, (889-1269)", **İ.Ü.E.F. Tarih Semineri Dergisi**, Çev.: Hrand D. Andreasyan c.I, Sayı 2, İstanbul 1937, s.228; Gregory Abû'l-Farac, **Age**, c.II, s.539-541; Aknerli Grigor, **Okçu Millet Tarihi**, Çev.: Hrand D. Andreasyan, Yeditepe Yay., İstanbul 2007, s.33; Kirakos Ganjakets, **Age**, s. 241; A.G. Galstyan, **Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar (Sebastatsi Vakayinamesinden Bölümler)**, Yeditepe Yay., İstanbul 2005, s. 44; Robert Bedrosian, **The Turco-Mongol Invasions and the Lords of Armenia in the 1314 th Centuries**, Columbia University 1979, s.112; Hasan Oktay, **Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar**, Selanga Yay., İstanbul 2007, s. 58-59; Bertold Spuler, **İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür, İlhanlılar Devri-1220-1350**, Çev.: Cemal Köprülü, T.T.K. Yay., Ankara 1957, s. 53.

ismi ile anılmaya başlanmıştır.<sup>117</sup> Ardından bölgeye Çobanlılar hâkimiyeti baş göstermiş, Çobanlıların adını bu bölgede ebedileştiren ise Aras Nehri ve Hasankale Çayı'nın birleştiği yerde yaptırıldıkları Çoban Köprüsü'dür.<sup>118</sup> Pasinler, XIV. yüzyılda Karakoyunluların hâkimiyetinde kalmış ardından XV. yüzyılda, bölge etkili güç olan Akkoyunluların eline geçmiştir. Şah İsmail'in (1502-1524) hadiseleri sonucunda Ortuzu, Toy ve Yağan bir süre sessizliğe bürünmüş, 924/1518 tarihli Diyarbekir ve 926/1520 Karaman-Rum tahrir defterlerindeki kayıtlardan Yavuz Selim (1512-1520) devrinde bölgede Osmanlı doğu sınırlarının Erzurum Bölgesi'nde, Deveboynu Geçidi, Toy, Çobandede Köprüsü'nün kuzeyindeki Geçik Kalesi olduğu tespit olunmaktadır. Kanunu Sultan Süleyman (1520-1566) zamanında Erzurum Beylerbeyliği'nin Pasinler arazisinde kalan Toy önceleri Safeviler ile sınır olarak belirlenmesine rağmen İrakeyn Seferi sırasında, Vezîr-i Âzam İbrahim Paşa'nın Bingöl civarına geldiği, Zilhicce 940/ Haziran 1534 tarihlerinde, Avnik ve Bayezid Kaleleri'ni itaat altına alması üzerine Pasinler Bölgesi de Osmanlı hâkimiyetine geçti.<sup>119</sup>

XIX. yüzyılın başlarında, Edirne Antlaşması sonrası, 1829'da Gnl. Paskeviç'in eline geçen Erzurum ve Pasinler'de 1855 ve 1877-78 Rus istilalarına maruz kalmış ancak en büyük yıkımı tam cephede olmasının vesilesiyle I.Dünya savaşında uğramıştır. I.Kafkas Kolordu Kuvvetlerince 13 Mart 1918'de Pasinler düşman işkâlından kurtarılmıştır.<sup>120</sup> Ortuzu (Çiçekli), Toy (Büyük Tuy) ve Valarshavan-Pulur Behak (Yağan), Cumhuriyetin ilanı ile birlikte Erzurum Vilayeti, Pasinler İlçesi'nin köyleri arasında muhtarlık merkezi olmuştur.<sup>121</sup>

Tarihin en eski devirlerinden itibaren Anadolu, birçok kavmin istilasına maruz kalmış ve bu coğrafyada pek çok medeniyet kurulmuştur. Bundan dolayıdır ki, Doğu Anadolu'nun kuzeydoğusunda, Erzurum-Kars Platosunda, Erzurum ile Kars arasındaki yüksek düzlüklerde bulunan Pasinler Bölgesi, tarih boyunca sayısız defa istilaya uğramış ve özellikle Horasan Havzası'ndan batıya açılmak isteyen Pers, Medler ve Sasaniler için büyük önem arz etmiştir. Bizans ve Sasani savaşlarının merkezi konumundaki bölgenin

<sup>117</sup> “İlhanlı İmparatorluluğunun yıkılması üzerine meydana gelen büyük karışıklık sırasında, Erzurum ve havalisi Sutay Noyan'ın oğlu Emir Hacı Toğay'ın eline geçmiş ve Hacı Toğay oğlu Hasan, Erzurum'un doğusunda, Pasin Bölgesinde, bir kale inşa ettirmiş ve kendisi de ölünce, orada toprağa verilmiştir. Bu kale onun adına nispetle Hasankale adını almıştır. Bkz.: Hafız Ebrû, *Zeyl-i Câmîü't-Tevârih*, Yay.:Haz.: Bayani, Tahran 1317, s. 165

<sup>118</sup> Çoban Köprüsü hakkında geniş bilgi için Bkz.: Hamza Gündoğdu, “Erzurum ve Çevresinden Bazı Köprüler II Çobandede Köprüsü”, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı:2, Erzurum 1995, s. 79-91; Semavi Eyice, “Çoban Köprüsü”, *İ.A.*, c.VIII, s. 350-351.

<sup>119</sup> Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı; Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, T.T.K. Yay., Ankara 1998, s.44-45, 248.

<sup>120</sup> Enver Konukçu, *Age*, s.387

<sup>121</sup> 1935 yapılan genel sayımlar sonucunda Ortuzu köyü nüfusu 238, Büyük Tuy köyü nüfusu 235, Çobandede nahiyesine bağlı olan Yağan köyü nüfusu 407'dir. Bkz.: Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, Genel Nüfus Sayımı “**Köylü Nüfusu**”, Neşriyat Sayı:75, İstanbul 1937, s.65-299-382; 1 Haziran 1970 itibarıyla Pasinler'e bağlı köyler arasında Büyük Tuy ve Çiçekli (Ortuzu) mevcut iken Yağan, Çobandede Bucağı köyleri arasındadır. 1994 yılında Köprüköy, Pasinler'den ayrılıp ilçe olması üzerine Yağan Beldesi bu ilçe sınırları içerisinde kalmıştır. Bkz.: *Türkiye Mülki İdari Bölümleri ve Bunlara Bağlı Köyler Beldeler*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1971, s.24-25.



batı ucunda sınır kasabası olma özelliğinden dolayı stratejik bir konuma sahip olan Ortuzu Toy ve Valarshavan'a bölgenin hâkim güçleri tarafından gereken önem verilmiştir. XI. yüzyılın ortalarına doğru Türk akınlarıyla tanışan bölgede Saltuklular vasıtasıyla Türk kültürü şekillenmeye başlamıştır. XIII. yüzyılda Moğol istilası bölgede büyük bir yıkıma sebep olmasının ardından İlhanlı imar ve ticaret faaliyetleri ile bölge tekrardan canlanmıştır. Daha sonra Sutaylıların ve Çobanlıların hâkimiyetine giren bölgede, Timur, Karakyouanlı ve Akkoyunlu mücadelesi yaşanmış ardından Safaviler'in bölgeye yayılma politikaları izlemeleri üzerine Şii tehlikesi baş göstermiştir. Pasinler Bölgesi XVI. yüzyılın başlarında Osmanlı topraklarına katılmıştır. Bu çalışmada Pasinler'in müstahkem mevki ve kasabaları arasında büyük öneme sahip olan Ortuzu, Toy ve Valarshavan'ın coğrafi özellikleri detaylı bir şekilde etüt edildikten sonra tarihi süreç içerisinde burada mevcut olan topluluklar ve sosyal hayat araştırılmış, bu müstahkem mevkilerin siyasi tarihi gün yüzüne çıkartılmış ve detaylı bir tarihi coğrafya çalışması yapılmıştır

#### KAYNAKÇA

- ADONTZ, Nicholas, **Armenia in the Period of Justinian, The Political Conditions Bades on the Naxarar System**, Trans.: Nina G.Garsoian, Lisbon 1970
- AKNERLİ Grigor, **Okçu Millet Tarihi**, Çev.: Hrand D. Andreasyan, Yeditepe Yay., İstanbul 2007.
- ÂŞİK Paşazade, **Tevârih-i Al-i Osman**, Haz.: Ç.Nilah Atsız, İstanbul 1947.
- AYDIN, Dünder, **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı; Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)**, T.T.K. Yay., Ankara 1998.
- AZİZ B.Erdeşir-i Esterâbâdî, **Bezm ü Rezm**, Çev.: Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990.
- BABİNGER, Franz, **“Rum”**, İ.A. c.IX, M.E.B. Yay. İstanbul 1964, s.766.
- Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, Genel Nüfus Sayımı **“ Köylü Nüfusu”**, Neşriyat Say:75, İstanbul 1937.
- BAYKARA, Tuncay, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı**, Ankara 1988.
- BEDROSİAN, Robert, **The Turco-Mongol Invasions and the Lords of Armenia in the 1314 th Centuries**, Columbia University 1979.
- BEYGU, Abdürrahim Şerif, **Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitâbeleri**, İstanbul 1936.
- BİSHOP John Mamikonean's History of Taron**, Venice, 1889 (Yovhannu Mamikoneni episkoposi Patmut'iwn Taronoy), Trans.: Robert Bedrosian, New York 1985.
- BROSSET, Marie Felicite, **Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)**, Çev.: Hrand D. Andreasyan, Yay./Haz.: Erdoğan Merçil, T.T.K. Yay., Ankara 2003.
- BUCHNER, F.V., **“Sâsânîler”**, İ.A. c.X. s.244-248.

- CHAMICH, Father Michael, **History Of Armenian, From B.C. 2247 to the of Christ 1780, or 1299 of the Armenia Era**, Trans.: Johannes Avdall, Calcuta 1827.
- CONSTANTİNE Porphyrogenitus, **Three Treatises On Imperial Military Expeditions**, Intıdution, Edition, Translation and Commentary, by John F. Haldon, Wien 1990.
- DARKOT, Besim, “**Erzurum**” İ.A., c.V, s.341
- DEDEYAN, Alın, **A Survey On The History of Armenians**, İstanbul 1954.
- EBÛ Bekr-i Tihri, **Kitâb-ı Diyârbekriyye**, Çev.: Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 2001.
- EĞİLMEZ, Savaş, “**Karin Bölgesi ve Thoedosiopolis’in Kuruluşu**”, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı.33, Erzurum 2007, s.183-198.
- ERGİN, Muharrem, **Dede Korkud Kitabı**, Ankara 1989.
- EYİCE, Semavi, “**Çoban Köprüsü**”, İ.A., c.VIII, s.350-351.
- GALSTYAN, A.G., **Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar**, (Sebastatsi Vakayinamesinden Bölümler), Yeditepe Yay., İstanbul 2005.
- GARSOİAN, Nina G., **The Political Division of Armenia**, New York 1967.
- GEORGIUS Cedrenus-Ioannis Scylitza, Trans.: Tomus Alter, Bonnae 1839.
- GHAZAR P'arpec'i, **Badmutyan; Ghazar P'arpec'i's History of the Armenians**, Trans.: /Not.: Robert Bedrosian, New York 1985.
- GREATREX, Geoffrey and LİEU, Samuel N.C., **The Roman Eastern Frontier and The Persian Wars, Part II, Ad. 363-630**, London and New York 2002.
- GREGORY Abû'l-Farac (Bar Habraeus), **Abû'l-Farac Tarihi**, Süryaniceden İng. Çev.: Ernast A. Wallis Budge, Türkçeye Çev.: Ömer Rıza Doğrul, T.T.K. Yay., Ankara 1999.
- GROUSSET, René, **Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi**, Çev.: Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul 2005.
- GÜNDOĞDU, Hamza, “**Erzurum ve Çevresinden Bazı Köprüler II Çobandede Köprüsü**”, Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, Sayı:2, Erzurum 1995, s. 79-91.
- \_\_\_\_\_, “**Köprüköy Hanı**”, Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, Sayı:4, Erzurum 1998, s.79-90.
- GÜRBÜZ, Osman, **Anadolu Selçuklular Döneminde Erzurum (1202-1318)**, Aktif Yay., Ankara 2004.
- HAFİZ Ebrû, **Zeyl-i Câmiü't-Tevârih**, Yay.:/ Haz.: Bayani, Tahran 1317.
- HAMDULLAH b. Ebi Bekr b. Ahmed el-Kazvinî Hamdullah Müstevfi, **Nüzhet el-Kulûb**, Trans.: Guy Le Strange; Edt.: Fuat Sezgin, Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften 1993.
- HEYD, W., **Yakın-Doğu Ticaret Tarihi**, c.I, Çev.: Enver Ziya Karal, T.T.K. Yay., Ankara 2000.
- HOLMES, Catherine, **Basil II and The Governance of Empire (976-1025)**, Oxford 2005.
- HONİGMANN, Ernst, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, Çev.: Fikret İşıltan, İ.Ü.E.F. Yay., İstanbul 1970.
- HUBSCAHMANN, Heinrich, **Die Altarmenischen Ortsnamen**, Beirrejen Zur Historie Hen Topographic Armenies Orstamen, Amsterdam 1969.
- İBN Bibi, **El-Evâmirü'l-Alâ'ıye fi'l Umûri'l-Alâ'ıye, (Selçuk Name)**, Çev.: Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1996.

- İBNÜ'L-ESİR, **El-Kâmil fi't-Târih**, c. IX., Bahar Yay., İstanbul 1985.
- JACOB, Xavier, **Les Turcs Au Moyen-Age**, T.T.K. Yay., Ankara 1990.
- KAEGİ, Walter E., **Bizans ve İlk İslam Fetihleri**, Çev.: Mehmet Özat, İstanbul 2000.
- KELEŞ, Hamza, **XVI. Asır'da Erzurum Vakıfları**, Ankara 2000,
- KERİMÜDDİN Mahmud, **Müsâmeret Ül-Ahbâr (Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi)**, Neş.: Osman Turan, T.T.K. Yay., Ankara 1999.
- KILIÇ, Ümit, **XVI. Yüzyılda Erzurum Eyaleti'nde Vakıflar**, Basılmamış Doktora Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2005.
- KIRZIOĞLU, M.Fahrettin, **Kars Tarihi**, İstanbul 1953.
- \_\_\_\_\_, **Ani Şehri Tarihi**, Ankara 1982.
- KIEPERT, Heinrich, **A Manual Ancient Geography**, Trans.: George Augustin Macmillan, London 1881.
- KİRAKOS Ganjakets'i, **Hayots Badmutyan; History of the Armenians**, Trans.: Robert Bedrosian, New York 1986.
- KONYALI, İbrahim Hakkı, **Âbideleri ve Kitâbeleri ile Erzurum Tarihi**, E.T.A.T.D. Yay., İstanbul 1960.
- KONUKÇU, Enver, **Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum**, Ankara 1992.
- \_\_\_\_\_, **"Şâhrâh-ı Garbi"**, XII. Türk Tarih Kongresi'nden Ayrı Basım, Ankara 1999, s.649-654.
- \_\_\_\_\_, **"II. Basileios'tan Romanos Diogenes'e Okomi"**, Işın Demirkent Anısına, Ayrı Basım, İstanbul 2008, s.235-243.
- KÖYMEN, Mehmet A., **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, c.II, Tuğrul Bey ve Zamanı**, Ankara 1992.
- \_\_\_\_\_, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu, c.III, Alp Arslan ve Zamanı**, TTK. Yay., Ankara 2001.
- \_\_\_\_\_, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, T.T.K. Yay., Ankara 1993.
- KSENOPHON, **Anabasis (On Binlerin Dönüşü)**, Çev.: Tanju Gökçöl, Sosyal Yay., İstanbul 1985.
- KURKJIAN, Vahan, **A History of Armenia**, America 1953.
- LASTİVERTLİ Aristakes, **Patmut'iwn Aristakisi Lastiverte'woy; Aristakes Lastiverte'i's History**, Trans.: Robert Bedrosian, New York 1985.
- LASTİVERTLİ Aristakes, **Patmut'iwn Aristakisi Lastiverte'woy; Aristakes De Lastivert, Recit Des Malheurs De La Natiom Armenienne**, Trans.: Karen Yüzbashian, Brüksel 1973.
- LAURENT, Jean, **L'Armenie, Entre Byzance Et 'Islam Depuis La Conquete Arabe**, Paris 1919.
- LEMERLE, Paul, **Histoire de Byzance**, Çev.: Galip Üstün, İstanbul 2004
- MAHMÛD el-Kâşgarî, **Dîvânü Lugâti't Türk**, Çev.: Serap Tuba Yurteser ve Seçkin Erdi, Kabalacı Yayınevi, İstanbul 2007.
- MAR-YEŞUA, **Vakaayi'nâme**, Çev.: Muallâ Yanmaz, İstanbul 1958.
- MEHMED Neşri, **Kitâbı Cihân-Nümâ**, Neş.: F.Reşit Unut-Mehmet A. Köymen, Ankara 1995.

- MERÇİL, Erdoğan, **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, TTK. Yay., Ankara 2006, s.279.
- Mikhail Psellos'un Khronographia'sı**, Çev.: Işın Demirkent, T.T.K. yay., Ankara 1992.
- MOVSES Khorenats, **History of the Armenians**, Trans.: Robert W.Thomson, Londra 1980.
- MÜVERRİH Vardan, **Türk Fıtuhatı Tarihi, (889-1269)**, Çev.: Hrand D. Andreasyan, İ.Ü.E.F. Tarih Semineri Dergisi, c.I, Sayı 2, İstanbul 1937.
- NİZAMÜDDİN Şâmî, **Zafernâme**, Çev.: Necati Lugal, T.T.K. Yay., Ankara 1987.
- NORWICH, John Julius, **A Short History of Byzantium**, New York 1995.
- OKTAY, Hasan, **Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar**, Selanga Yay., İstanbul 2007.
- ORTAYLI, İlber, **Son İmparatorluk Osmanlı/ Osmanlıyı Yeniden Keşfetmek 2**, Timaş Yayınları, İstanbul 2006.
- OSTROGORSKY, Georg, **Bizans Devleti Tarihi**, Çev.: Fikret Işıltan, T.T.K. Yay., Ankara 2006.
- P'AWSTOS Buzandac'i's, **History of the Armenians**, Trans.: Robert Bedrosian, New Nork 1985.
- PROCOPIUS, **History of the Wars “The Perian War”**, Book I-II, Trans.: H.B.Dewing, London 1914.
- PROCOPIUS, **Buildings**, Book VII, Trans.: H.B. Dewing- G.Downey, London 1940.
- RASONYI, Laszlo, “**Selçuklu Adının Menşesine Dair**”, Belleten c.III, T.T.K. Yay., Ankara 1939. s.376-384.
- Sadrudin Ebu'l Hasan Ali Naşar İbn Ali El-Hüseyini, **Ahbârü'd-Devleti's Selçukiyye**, Çev.: Necati Lugal, T.T.K. Yay., Ankara 1999.
- SAGONA, Antonio and Claudia Sagona, **Ancient Near Eastern Stues, Archaeology At The North-East Anatolian Frontier, I An Historical Geography and a Field Survey of the Bayburt Province**, Louvain-Paris-Dudley, MA 2004.
- SCHLUMBERGER, Gustave, **The History of the Armenian People : From the Remotest Times to the Present Day**, Trans.: Ernest F.Barry- Jacques de Margo, Boston 1918.
- SEBEOS, **Patmtiwn Sebeosi Episkoposi Herakin; Sebeos History**, Trans.: Robert Bedrosian, New York 1985.
- SEVİM, Ali, **Anadolu Fatihi, Kutalmışoğlu Süleymanşah**, T.T.K. Yay., Ankara 1990.
- \_\_\_\_\_, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, T.T.K. Yay., Ankara 2000.
- \_\_\_\_\_, **Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri**, T.T.K. Yay., Ankara 2002.
- \_\_\_\_\_, **Ünlü Selçuklu Komutanları, Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur**, T.T.K. Yay., Ankara 1990.
- SİNCLAİR, T. A., **Eastern Turkey: An Architectural and Archeological Survey**, -- The Pindar Press, Londra 1990.
- ŞİMŞİRGİL, Ahmet, **Birincil Kaynaklardan Osmanlı Tarihi Kayı**, Tarih Düşünce Yay., İstanbul 2005.
- SKYLITZES, Jean, **Emperurs de Constantinople**, Texte Traduit par Bernard Fluis et annote par Jena-Claude Cheynet, Paris 2003.

- SPULER, Bertold, **İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür, İlhanlılar Devri-1220-1350**, Çev.: Cemal Köprülü, T.T.K. Yay., Ankara 1957.
- STEPHANOS Orbelyan, **Histoire de la Siounie**, Trans.: Marie F. Brosset, Saint-Petersbourg 1864.
- TANERİ, Aydın **Türkler, Bizanslılar, Ermeniler**, Ankara 1984.
- TAŞAĞIL, Ahmet, **Gök-Türkler**, T.T.K. Yay., c.I,II,III, Ankara 2003.
- TELLİOĞLU, İbrahim, **XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri**, Trabzon 2009.
- THOMSON, Robert W., **The Armenian History Attributed to Sebeos**, Translated with Notes by, Historical Commentary by, James Howard-Johnston, Part I. Translation and Notes; Part II. Historical Commentary, Liverpool University Press, Liverpool 1999.
- TURAN, Osman, **Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1977.
- \_\_\_\_\_, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, Ötüken Yay., İstanbul 2004.
- \_\_\_\_\_, **“Keykubât I”**. İ.A., c.VI. s. 646-661.
- Türkiye Mülki İdari Bölümleri ve Bunlara Bağlı Köyler Beldeler**, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1971.
- URAS, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yay., İstanbul 1987.
- URFALI Mateos, **Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1131-1162 )**, Çev.: Hrand D. Andreasyan, T.T.K. Yay., Ankara 1962.
- VASILIEV, A. A., **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, Çev.: Arif Müfid Mansel, c.I, Ankara 1943.
- VRYONİS, Speros, **The Decline of Medieval Hellenism in Asia and te Process of Islamization from the Eleventh throug te Fifteenth Century**, University of California Press, London 1971.
- Yağan Paşa Vakfiyesi**, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Def.No., 606, s.74, No:102.
- YAKUT el-Hâmevi, **Mu’cemü’l-Buldan**, Neş.: Ferit Abdülâziz el-Cüнді, Beyrut 1410/1990
- YİNANÇ, Mükrimin Halil, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri: Anadolu’nun Fethi**, İstanbul 1944.
- \_\_\_\_\_, **“Celâleddîn Harzemşâh”**, İ.A., c.III. s.49-53.